

KRAJOBRAZ KULTUROWY

Termin wypracowany na gruncie geografii, gdzie krajobraz (ang. *landscape*, niem. *Landschaft*, fr. *paysage*) oznacza „kompleksową całość” geograficzną, obejmującą elementy przyrodnicze i antropogeniczne; stosowany m.in. w archeologii i antropologii, ale także w studiach kulturowych, historycznych, dyskursie pamięci, turystyce, gdzie odnosi się do obszaru, który podlega człowiekowi i przez niego jest kształtowany, zagospodarowywany, wartościowany.

Idea krajobrazu kulturowego wskazuje na procesualną naturę krajobrazu, obejmującą przebiegające w jego granicach zjawiska społeczne i kulturowe, a także praktyki podkreślające wzajemną relację człowieka i środowiska. Jako termin wchodzi w relacje z takimi pojęciami jak przestrzeń i miejsce. W odróżnieniu od krajobrazu rozumianego jako widok (krajobrazu estetycznego) pojęcie krajobrazu kulturowego odnosi się do środowiska przetworzonego przez człowieka w sensie fizycznym, materialnym i symbolicznym, noszącym ślady jego działalności przebiegające w czasie. W tym sensie wszelki krajobraz jest kulturowo przekształcony.

Badania nad krajobrazem kulturowym rozwijały się od połowy XIX w. w dwóch tradycjach: niemieckiej (Ritter, Ratzel) oraz francuskiej (Vidal de la Blache), kierując uwagę geografów na społeczno-kulturowe uwarunkowania krajobrazu. Zintensyfikowanie badań nastąpiło w pierwszej połowie XX wieku, między innymi za sprawą amerykańskiego geografa Sauera i związanej z nim szkoły w Berkeley. Ich zdecydowany rozwój nastąpił na przełomie XX i XXI w. za sprawą badaczy z kręgu geografii humanistycznej (kulturowej). Od czasu, gdy Vidal de la Blache zwrócił uwagę na konieczność uwzględniania w analizach geograficznych wpływu człowieka na środowisko, krajobraz zaczął być postrzegany jako efekt spotkania kultury i natury, człowieka i przyrody.

Najczęściej cytowana w literaturze anglosaskiej, jedna z pierwszych definicji krajobrazu kulturowego sformułowana została przez Sauera: „Krajobraz kulturowy to krajobraz naturalny przetworzony przez grupę kulturową. Kultura jest czynnikiem, krajobraz naturalny - medium, a rezultatem krajobraz kulturowy”. Sauera interesowały w krajobrazie relacje między człowiekiem a przyrodą przebiegające na określonym terytorium oraz sposób, w jaki człowiek przekształca środowisko naturalne w kulturowe. Interesowała go historia osadnictwa, kolonizacja rolnicza i sposoby użytkowania ziemi. Człowiek – poprzez pracę – wpływa na swoje otoczenie, kształtując krajobraz kulturowy, ten zaś ma charakter dynamiczny i podlega przeobrażeniom wraz z rozwojem kulturowym i społecznym.

Badania etymologiczne nad pojęciem krajobrazu pozwoliły wyprowadzić ten termin z dwóch źródeł: życia społecznego i warunków geograficznych. John B. Jackson podkreślał, że zawiera się w nim doświadczenie, zamieszkiwanie i codzienna praktyka. Jackson i Olwig, badając historyczne przemiany terminu „krajobraz” wskazali na jego konotacje z ziemią. Według Olwiga, w pojęciu krajobrazu zawiera się podwójne znaczenie: „terytorialne”, utożsamiające krajobraz z obszarem ziemi w sensie prowincji, landu, regionu oraz „sceniczne”, oznaczające pojawiający się w polu widzenia fragment ziemi i nieba. Według niego, etymologiczne źródła pojęcia krajobrazu wskazują na relacje zachodzące pomiędzy społecznością (w różnych

językach określoną przez sufiks: *-schaft, -ship, -scape*) a prawem zwyczajowym odnoszącym się do zarządzania i użytkowania określonego obszaru zamieszkiwanego przez daną społeczność.

Najwcześniejsze badania nad krajobrazem kulturowym kierowały się ku relacji człowiek i środowisko. Koncentrowały się na terenach wiejskich. Rozwój badań krajobrazowych przyczynił się do rozszerzenia zagadnień problemowych o całkowicie nowe obszary, takie jak krajobraz a tożsamość, krajobraz a reprezentacja, krajobraz a system wartości, władza i dominacja a krajobraz. W ten sposób krajobraz włączony został w obszar badań kulturowych, uczestniczy w systemie wartości i w kształtowaniu tradycji kulturowej.

Zwrot fenomenologiczny w badaniach nad krajobrazem kulturowym w latach 80. i 90. XX w. pozwolił zaadoptować na ich potrzeby Heideggerowską teorię zamieszkiwania, przyjętą przede wszystkim w badaniach antropologicznych i archeologicznych. Zwolennikami takiego odczytania krajobrazu są Tilley i Ingold. Według tego ostatniego krajobraz jest żywym procesem, który wyłania się z tego co materialne oraz rutynowo podejmowanych aktywności (zadań) człowieka i społeczności, przyczyniających się do transformacji krajobrazu. Ingold podkreślał, że krajobraz kulturowy to proces, który nie jest zakończony i nigdy nie jest w pełni ukształtowany. W analizach Ingolda środowisko rozumiane jest jako wszechogarniający kontekst, a krajobraz jako jego symboliczna reprezentacja; drzewo ma dla niego takie samo znaczenie, co wybudowany dom – oba są elementami krajobrazu zmieniającego się w czasie. Krajobraz kulturowy staje się zapisem i świadectwem życia i pracy poprzednich pokoleń, które w nim mieszkały, składa się na niego dzieło wielu twórców (Ingold).

W ujęciu fenomenologicznym zwraca się uwagę na fakt, że krajobraz jest częścią człowieka, tak jak człowiek jest częścią krajobrazu, na powiązania strukturalne, w których każdy komponent jest związany z całością i każdym innym elementem (Wylie). Odrzuca się także podział na naturę i kulturę.

Ujęcie fenomenologiczne zbliżyło dwa sposoby ujmowania krajobrazu: jako obrazu i jako środowiska, przyczyniając się do upowszechnienia pojęcia krajobrazu kulturowego w naukach, które dotąd akcentowały estetyczny wymiar krajobrazu. Szczególnie dotyczy to estetyki środowiskowej (Berleant, Carlson), która zaadoptowała pojęcie krajobrazu kulturowego, wiążąc je również z pojęciem środowiska. Berleant pisał, że kulturowo przeobrażone krajobrazy mają tę samą wartość, co krajobrazy naturalne, a każdy krajobraz bierze udział w kształtowaniu tradycji i nabiera cech dziedzictwa, które ochramiamy, by móc je przekazać kolejnym pokoleniom. Szczególnego znaczenia krajobraz jako proces nabiera w teorii Johna Wylie, który wprowadził pojęcie *landscaping* (analogiczne do Heideggerowskiego *bycia-w-świecie*), odrzucając podział na środowisko i wprowadzającego w nie sensy człowieka. Nauki o kulturze również dostrzegły ważność pojęcia krajobrazu kulturowego. Według Pietraszki istoty krajobrazu, a zatem również jego pojęcia, należy poszukiwać w przestrzeni ludzkiego *uniwersum*. Krajobraz posiada „intersubiektywną podmiotowość”: wyraża się w indywidualnie postrzeganych obrazach, ale zachowuje komunikowalną, intersubiektywną podmiotowość, tworząc „szczególną wspólnotę ikoniczną ludzkich zbiorowości”.

Wśród innych stanowisk teoretycznych rozważających fenomen krajobrazu kulturowego należy wymienić podejście Cosgrove'a i Danielsa, którzy w pracy „The Iconography of Landscape” przyjmują, że krajobraz to sposób widzenia i wynik widzenia (zbliżają się tu do pojmowania krajobrazu w kategoriach estetycznych, ale jednocześnie wskazują, że krajobraz to wynik kreatywności ludzkiej, nie tylko fizyczny fenomen, rodzaj kulturowej reprezentacji); Mitchella piszącego w duchu teorii marksistowskiej, że bazą dla krajobrazu jest praca, produkcja i praktyka dnia codziennego dokonująca się poprzez przemieszczanie się, w które wpisane są zarówno sensory indywidualne jak i społeczne; Matlessa, według którego krajobraz ustanawia stosunki władzy, własności oraz oceny moralne; Wylie, dla którego wszelkie rysowanie granic między naturą i kulturą (w tym krajobrazem naturalnym i kulturowym) jest uwikłane w politykę; teorie poststrukturalistyczne, w których krajobraz staje się tekstem ustanawianym w dyskursie (Duncan i Duncan); hermeneutyczne traktujące krajobraz jako dialog (Green), feministyczne, w których zwraca się uwagę na ideologię i stosunki władzy (Rose). We wszystkich tych teoriach podkreślany jest procesualny charakter krajobrazu.

W krajobraz kulturowy wpisane są czynniki etniczne, tożsamościowe, narodowe, kolonialne, genderowe (Rose).

[M.G., B.F.]

Literatura:

Duncan, James I Duncan, Nancy. „(Re)reading the landscape”. *Environment and Planning D: Society and Space*, 6 (1988): 117–126.

Tilley, Christopher. *Place, Paths and Monuments: a Phenomenology of Landscape*. Oxford: Berg, 1994.

Berleant, Arnold. *Living in the Landscape. Toward an Aesthetics of Environment*. Lawrence: University Press of Kansas, 1997.

Carlson, Allen. „Produktywność i wartości estetyczne krajobrazu rolniczego”, tłum. Beata Frydryczak. W *Krajobrazy. Antologia tekstów*, red. Beata Frydryczak i Dorota Angutek. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2014, 319-335.

Cosgrove, Denis E. *Social Formation and Symbolic Landscape*. Madison: University of Wisconsin Press, 1998.

Daniels, Stephen and Cosgrove, Denis E. *The Iconography of Landscape. Essays on the Symbolic Representation, Design and Use of Past Environments*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

Green, Nicholas. *The Spectacle of Nature: Landscape and Bourgeois Culture in 19th Century France*. Manchester: Manchester University Press, 1990.

Hoskins, William G. *The Making of the English Landscape*. London: Penguin, 1985.

Ingold, Tim. „Czasowość krajobrazu”, tłum. Beata Frydryczak. W *Krajobrazy. Antologia tekstów*, red. Beata Frydryczak i Dorota Angutek. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2014.

Jackson, John. B. *Discovering the Vernacular Landscape*. New Haven – London: Yale University Press, 1984.

Olwig, Kenneth R. „Recovering the Substantive Nature of Landscape”. *Annals of the Association of American Geographers*, 4 (1996): 630-653.

Matless, David. *Landscape and Englishness*. London: Reaktion, 1998.

Myga-Piątek, Urszula. *Krajobraz kulturowy. Aspekty ewolucyjne i typologiczne*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2012.

Pietraszko, Stanisław. *Krajobraz i kultura*. W *Kultura. Studia teoretyczne i metodologiczne*. Wrocław: Polskie Towarzystwo Kulturoznawcze, 2012.

Plit, Florian. *Krajobrazy kulturowe w geografii polskiej. Szkice*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog, 2016.

Rose, Gillian. *Feminism and Geography*, Cambridge: Polity Press, 1993.

Sauer, Carl O. „Morfologia krajobrazu”. Tłum. M. Górna. W *Krajobrazy. Antologia tekstów*, red. Beata Frydryczak i Dorota Angutek. Poznań: Wydawnictwo PTPN, 2014.

Tilley, Christopher. *Place, Paths and Monuments: a Phenomenology of Landscape*. Oxford: Berg, 1994.

Wylie, John. *Landscape*. London – New York: Routledge, 2007.

